

tulejkowate, których pewne typy są charakterystyczne dla określonych obszarów kulturowych, pozwolą w głównych zarysach ustalić poprawnie prowincje kulturowe i obszary etniczne, analizować ruchy ludnościowe i handel (s. 77).

W kulturze łużyckiej wśród siekierek da się wyróżnić tzw. formę główną („Hauptform“ lub „Haupttypus“) posiadającą ponadto dwie odmiany: formę wielką („Grossform“) i formę dolnołużycką („Niederlausitzer Form“) oraz formę późną („Spätform“), jako drugi podstawowy typ łużyckich siekierek tulejkowatych.

Chronologia ich określona jest przez inne towarzyszące w skarbach brązy. Typ główny jest formą przewodnią V M, czyli HB². Spotykany jest najczęściej w towarzyszących sierpów różnych typów (północnoeuropejskich guzikowatych i środkowo-europejskich języczkowatych) oraz grotoń oszczepów, które są typowe dla HB. Kultura łużycka wykształciła własny typ sierpów guzikowatych, występujących na jej obszarze w dużej ilości razem z formami odlewniczymi. Trafiają się one w skarbach już w III M, ale najbardziej są typowe dla V M. Siekierki tulejkowate występują bardzo często zarówno z wymienionym typem sierpów, jak również z gładkimi sierpami północnoniemieckimi, datowanymi też na V M. Dobrym wyznacznikiem chronologii są groty oszczepów rozmaitych typów pochodzenia miejscowego oraz okazy importowane, które również dadzą się określić na HB czyli V M. Występują jednak groty pochodzące z Węgier, tam datowane na IV M. Do innych zabytków, pozwalających potwierdzić nam przyjęte datowanie, zaliczyć należy noże oraz brązowe ozdoby, jak również fakt znajdowania łużyckich siekierek w skarbach północnego obszaru peryferycznego, zawierających dobrze datowane przedmioty pochodzenia północnego. Z drugiej strony, tego rodzaju liczne znaleziska stwarzają paralelę między chronologią północnych Niemiec i południowej Skandynawii, a wypracowaną dla Niemiec środkowych przez Vogta i Holsta. Nie jest wykluczone, że łużyckie siekierki pojawiły się wcześniej, w IV M, na co wskazuje porównanie znaleziska w Januszewie, pow. Środa, z węgierskim skarbem z Breznobanya, gdzie w obu wypadkach występują elementy typowe dla IV M. Ale może zająć i taki fakt, że te elementy z Januszewa mogły przyjść okreśną drogą i wtedy należałoby je datować dopiero na V M. Wysuwa się również sprawa zaszewienia występowania łużyckich siekierek na południu tej kultury z obszarem węgierskich brązów. Znaleziska są jak dotąd mało liczne, jednakże można przypuszczać, że forma główna odpowiada na Węgrzech V M.

Forma główna posiada ponadto dwie odmiany. Jedną stanowi forma wielka, zdobiona tylko jednym żeberkiem, lub nawet pozbawiona go, posiadająca w profilu kształt klina. Spotykana jest dość często w skarbach datowanych na IV M i czasem V M. Koncentruje się ona wyraźnie na Śląsku i w Wielkopolsce. Odmiana druga ma rozmiary formy głównej oraz również klinowaty kształt, ale odmiennie ukształtowaną tulejkę i tylko jedno żeberko. Jest ona spotykana w ramach IV i V M. Ograniczony zasięg (południowo-wschodnia Marchia, pogranicze Saksonii i Śląska) stwarza podstawy do szukania genezy tej odmiany we wpływach idących z północy, co potwierdza również fakt, że ten obszar jest terenem mieszanych wpływów łużycko-nordycznych.

Występowanie łużyckich siekierek tulejkowatych wszystkich typów zostało stwierdzone i dla HC, a częściowo dla HD. Dla żadnego typu siekierek północnoeuropejskich, jak podkreślił E. Petersen³, nie stwierdzono tyłu form odlewniczych, ile dla głównego typu łużyckich siekierek, co wyraźnie wskazuje na rozległą pro-

² W dalszym ciągu używam skrótów, np. V M = V okres epoki brązu według Monteliusa; EB = epoka brązu; HB = Hallstatt B, HC = Hallstatt C.

³ E. Petersen, *Schlesien von der Eiszeit bis ins Mittelalter*, Breslau 1935, s. 91.

dukcję odlewniczą. Zasięg masowego ich występowania ogranicza się głównie do Śląska, gdzie, jak stwierdził H. Seger⁴, siekierki tego typu są niezwykle częste. Mapa zasięgu siekieriek łżyckich (s. 122, ryc. 40) wskazuje na istnienie obszaru macierzystego (Saksonia, Śląsk, Wielkopolska), z którego rozchodzą się liczne okazy we wszystkich niemal kierunkach. Konfrontacja tej mapy z mapą zasięgu północnych siekieriek tulejkowatych z VM (s. 123, ryc. 41) pozwala określić granicę między obszarami występowania obu zespołów przebiegającą wzdłuż północnego dorzecza Noteci, pograniczem Brandenburgii i Dolnych Łżyc, a dalej lewym dorzeczem górnej Łaby. Na podstawie zasięgu zabytków brązowych i ceramiki łżyckiej możemy nie tylko ustalić jej obszar osadniczy, lecz także nakreślić kulturowe oraz polityczne kierunki jej oddziaływania. Skutki tego oddziaływania są na terenie Czech i Moraw bardzo wyraźne i aktywne, a o wiele słabsze na terenie północnych Niemiec, gdzie trwa przez cały czas nacisk ze Skandynawii.

Na ziemiach Prus Wschodnich pojawia się w HC późna forma, spotykana w skarbach i osadach kultury łżyckiej, datowanych zabytkami brązowymi, która przeżywa się w okresie lateńskim⁵. Zasięg jej występowania (s. 116, ryc. 36) pokrywa się z zasięgiem cmentarzysk łżyckich (s. 117, ryc. 37) i obejmuje obszar dzisiejszych Mazur. Równocześnie z tym typem siekieriek występują okazy z tzw. sklepioną główką („mit gewölbtem Kopf“), które są typowe dla Sambii i dorzecza środkowego i dolnego Niemna (s. 118, ryc. 38), co odpowiada w przybliżeniu zasięgowi kurhanów sambijsko-natangijskich z wczesnej epoki żelaznej, a jednocześnie pozwala wyznaczyć granicę kulturową i etniczną między obu zespołami.

Omawiając pochodzenie łżyckich siekieriek, autor założył, że bez względu na to, gdzie one powstały, należy się liczyć z obcymi wpływami (pierwowzory lub impulsy) z północy (Skandynawia, północne Niemcy) lub południa (Węgry). Następujące dane zdaniem Sprockhoffa wskazują na wpływy węgierskie. Typ północnoniemieckich siekieriek z IV M jest za mało licznie reprezentowany na terenie kultury łżyckiej, by mógł oddziaływać aktywnie. Natomiast węgierskie siekierki są bardzo powszechne jako importy, zaś na terenie Węgier brak jest łżyckich siekieriek. Ponadto z kolei siekierki łżyckie dały impuls do powstania na obszarze Meklemburgii pewnego typu siekieriek. Dużo okazów datowanych na IV i częściowo V M nosi typowy dla południa ornament widełkowy, w czym autor widzi wpływy z Węgier. Wśród omawianych okazów kultury łżyckiej „forma wielka“ występuje już w IV M na obszarze czesko-morawskim, co dla Sprockhoffa jest również argumentem do stwierdzenia, że tu właśnie wykształciły się one na podłożu siekieriek skrzydełkowatych. Liczne okazy różnych form łżyckich siekieriek noszą reminiscencje tych skrzydełek oraz ornament, będący pozostałością po siekierkach z piętką typu czeskiego. Obserwujemy jednocześnie ewolucję ornamentu od jednego żeberka w towarzystwie dwóch bocznych półłuków do tzw. „fałdowego“.

W końcowej części pracy autor podkreślił, że łżyckie siekierki tulejkowate występują nie tylko na obszarze zasięgu tej kultury, lecz są licznie spotykane poza jej obrębem razem z ceramiką łżycką, a więc wszędzie tam, gdzie przebywali przedstawiciele kultury łżyckiej. Brak tego typu siekieriek przemawiałby więc za brakiem osadnictwa ludności tej kultury na danym obszarze (s. 124).

Artykuł zaopatrzony jest w dużą ilość ilustracji. Zgodnie z założeniem pracy autor publikuje niemal pełne zestawienia przedmiotów znalezionych w skarbach.

⁴ H. Seger, *Beiträge zur Vorgeschichte Schlesiens*, „Schlesiens Vorzeit“, N. F., R. 5: 1909, s. 17, 23, 24. Dodaje on przy tym: „gewöhnlichen Typus mit drei Längsrippen“.

⁵ C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935, s. 308.

Ułatwia to nie tylko stwierdzenie toku wnioskowania o chronologii danych zespołów, lecz również w kwestiach wątpliwych pozwala na inne określenie datowania. W tych wypadkach, gdy w skarbie znaleziono takie same przedmioty, autor publikował tylko jeden z nich. Ryciny odznaczają się dobrym, czytelnym wykonaniem. Do tekstu dołączono kilka map, wspomnianych już uprzednio⁶, i zestawienie omawianych lużyckich siekierok tutejkowatych z podaniem miejsca znalezienia, pochodzenia i typu siekierki, z tym że formę późną podano w oddzielnym zestawieniu, oraz literatury przedmiotu i zbiorów, w których dany zabytek się znajduje.

Artykuł ten nasuwa kilka zasadniczych uwag.

Założenie pracy — przyjęcie jako wyłącznej podstawy materiałowej skarbów brązowych, które, według autora, dostarczają najpoprawniejszych wskazówek chronologicznych — z punktu widzenia metodycznego jest błędne. Przy omawianiu szerszych zjawisk, a do nich należy niewątpliwie zagadnienie siekierok tutejkowatych, należy rozpatrywać skarby brązowe nie w izolacji, lecz w połączeniu z podobnym materiałem z osad i cmentarzysk. Autor wykorzystał jednak możliwość analizy siekierok brązowych razem z innymi przedmiotami brązowymi, które im towarzyszyły, co w wielu wypadkach potwierdziło jego wnioski. Kilkakrotnie autor opiera się również na znaleziskach luźnych.

Proces wykształcenia się i rozprzestrzenienia brązowych siekierok tutejkowatych na obszarze kultury lużyckiej nie przebiegał tak prosto, jak to przedstawił autor. Rozwój postępował w kierunku udoskonalenia rękojeści, a tym samym uzyskania lepszej wydajności narzędzia. Bezpośrednim poprzednikiem ich są siekierki z piętka i skrzydełkowate⁷. Na obszarze kultury lużyckiej obserwujemy próby tworzenia udoskonalonych okazów. W Raciborzu⁸ znaleziono brązową siekierkę z piętka, datowaną na III EB. Górna jej część posiada trzy obręcze taśmowate, z których dolna jest odlana razem z całą siekierką, zaś górna rozchyła się lejkowato i posiada uszko. Ornament obręczy wskazuje na naśladownictwo dawniejszego obwiązywania sznurem. Jak powstała ta podwójna forma, wskazuje wyraźnie J. Schranil⁹. W Czechach znaleziono w kurhanie siekierkę z piętka z nałożonymi na nią tu jeszcze luźnymi pierścieniami. Drugi podobny okaz znany jest z Malnice (okr. Louny), datowany na III EB; posiadał w miejscu zetknięcia się piętki i ostrza nałożony pierścień¹⁰. Siekierki te są unikatami na terytorium kultury lużyckiej. W tym samym czasie na obszarze południowych Niemiec¹¹ i w Czechach¹² powstają formy pośrednie między siekierkami z piętka skrzydełkowatymi i tutejkowatymi. Okaz taki znaleziono w skarbie z Kunic, pow. Legnica¹³. Dalszym etapem jest zamienienie obręczy na stałą, razem już z ostrzem odlewaną, pustą tutejkę, z wyeliminowaniem

⁶ Zob. uzupełnioną mapę (E. Spöckhoff, *Zur jüngeren Bronzezeit von Holstein*, „Offa“, t. 11: 1952, s. 118 i mapa) dla siekierok północnoniemieckich.

⁷ Zob. np. R. Pittioni, *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien 1949, s. 191, 192, ryc. 74; J. Filip, *Pradzieje Czechosłowacji*, Poznań 1951, tabl. 27.

⁸ H. Seger, *Schlesische Hortfunde aus der Bronze- und frühen Eisenzeit*, „Alt-schlesien“, t. 6: 1936 z. 2, s. 116, 117 i ryc. 31; J. Kostrzewski, *Najstarsze lużyckie siekierki z tutejką*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 5: 1933—1936, s. 169 i ryc. 5.

⁹ J. Schranil, *Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin 1928, s. 131 i tabl. XXVI 11.

¹⁰ E. Plesl, *K osídlení severozápadních Čech ve střední době bronzové*, „Památky Archeologické“, t. 45: 1954, s. 236, ryc. 7, 5 (z grobu).

¹¹ Hock, *Die Frühhallstattzeit im bayerischen Maingebiet*, b. m. 1914, tabl. I, 4 (forma odlewnicza) i 20.

¹² H. Richlý, *Bronzezeit in Böhmen*, Prag 1893, tabl. X i XXXIX.

¹³ Seger, *op. cit.*, s. 148, 149 i ryc. 76.

dotąd stosowanej piętki, co wyraźnie obserwujemy na przykładzie siekierki z Łupic, pow. Wolsztyn¹⁴, datowanej na III EB. Również z Czubina, pow. Błonie¹⁵, pochodzi okaz, datowany na III EB, ale znajdujący swe analogie na północy¹⁶. Nie posiada on uszka i prawdopodobnie wykonany został na miejscu. Podobny proces przechodzenia od jednego typu siekierki do drugiego obserwujemy i w Skandynawii w II EB. O ile jednak na północy siekierki typu przejściowego przyjęły się na szerszą skalę, o tyle na terenie kultury łużyckiej w III EB dochodzi do pojawienia się już wykształconych form tulejkowatych¹⁷, które w IV EB staną się powszechne. „Najwidoczniej więc — jak pisze J. Kostrzewski — zanim nowo wynaleziona forma miejscowa zdołała się upowszechnić, przyszły już z południa gotowe formy siekier z tulejką, rozwiniętych z siekierok skrzydlatych, i zostały przyjęte przez ludność kultury łużyckiej“¹⁸.

Wydaje się więc, że teza Sprockhoffa dotycząca obszaru powstania łużyckich siekierok tulejkowatych ma szanse prawdopodobieństwa, lecz należy jeszcze rozszerzyć go o Saksonię i południowy Śląsk, szczególnie wówczas, gdy mamy na myśli formę główną.

Na Pojezierzu Mazurskim wykształcają się w IV EB siekierki brązowe typu „skandawskiego“¹⁹, o cylindrycznej tulejce i uszku nisko umieszczonym. Nie jest wykluczone, że typ ten i formy podobne do niego²⁰ powstały w wyniku zmieszania się elementów łużyckich, ekspandujących na tereny wschodniopruskie w IV EB, z elementami miejscowymi. W pewnym sensie potwierdzają to znaleziska z Kalinówki Kościelnej, pow. Białystok²¹, czy Opalenicy, pow. Tczew²², które zawierają łużyckie siekierki obok okazów kręgu bałtyjskiego. Ciekawe jest i to, że większość przytoczonego przez Sturmsa materiału, uzasadniającego powstanie typu „skandawskiego“ z form bałtyjskich — w stadiach pośrednich nosi cechy łużyckie²³. Sądzi on, że forma „skandawska“ dała początek łużyckim siekierkom późnej formy²⁴. Sprzeciw J. Antoniewicza²⁵, który twierdzi, że z innych terenów kultury łużyckiej brak analogicznego procesu kształtowania się form, nie jest przekonywający. Należy bowiem wziąć pod uwagę specyfikę omawianego regionu. Obszar pojezierza warmijsko-mazurskiego jest terenem ścierania się miejscowych elementów nadbałtyckich, pomorskich i łużyckich oraz obcych, północnoskandynawskich, z których

¹⁴ Kostrzewski, *op. cit.*, s. 168, 169 i ryc. 6, tenże, *Wielkopolska w pradziejach*, wyd. 3, Warszawa—Wrocław 1955, s. 98, ryc. 229.

¹⁵ T. Sulimirski, *Skarby brązowe z Czubina i Raszewa*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 3: 1925—1927, s. 133, ryc. 4.

¹⁶ Kostrzewski, *Najstarsze łużyckie siekierki...*, s. 168 i przyp. 3.

¹⁷ Świadczyć by o tym mogły duże łużyckie siekierki z terenu Łużyc, datowane na przełom III i IV EB. Zob. np. W. Frenzel, *Bilderhandbuch zur Vorgeschichte der Oberlausitz*, Bautzen 1929, s. 65, rycina.

¹⁸ Kostrzewski, *op. cit.*, s. 170.

¹⁹ E. Sturms, *Die Entstehung einer ostbaltischen Tüllenbeilform*, „Elbinger Jahrbuch“, t. 15: 1938, s. 54 i n.

²⁰ J. Antoniewicz, *Zabytki odkryte w miejscowości Goplanowo, pow. Aleksandrów Kujawski*, „Sprawozdania PMA“, t. 2: 1949, s. 48 i n.

²¹ J. Kostrzewski, *La cachette du premier âge du fer de Kalinówka Kościelna arrondissement de Białystok*, „Eurasia Septentrionalis Antiqua“, t. 4: 1929, s. 149 i n. Nie jest wykluczone, że siekierki bałtyckie z tego skarbu powstały na terenie Białostoczczyzny, obszar ten bowiem graniczy z bałtyjskim kręgiem kulturowym.

²² I. Brutzer, *Neueingänge und Fundnachrichten im Berichtsjahr 1941*, „Gothiskandza“, z. 4: 1942, s. 51 i tabl. XIX (ryc. u góry).

²³ Sturms, *op. cit.*, tabl. XI, 3 b—d.

²⁴ Sturms, *l. c.*

²⁵ Antoniewicz, *op. cit.*, s. 52.

najsilniejsze jest oddziaływanie kultury łużyckiej. Pokrywanie się zasięgu występowania typu „skandawskiego“ i późnołużyckiego nie jest więc przypadkowe.

Żałować należy, że Sprockhoff nie wyzyskał polskiej literatury przedmiotu. Nie cytuje on — poza jednym wyjątkiem — prac, które ukazały się po 1932 r. Brak ten odczuwa się nie tylko przy omawianiu materiału zabytkowego, lecz również zaważył on i na wartości mapy zasięgu siekierek łużyckich (s. 122, ryc. 40), gdzie nie podano wschodniego zasięgu skarbow z łużyckimi siekierkami. Na usprawiedliwienie swoje podkreśla autor (s. 101, przyp. 53), że jest to rzekomo związane z niepełnym opracowaniem tamtych terenów. Uwaga ta nie jest jednak słuszna. Dla obszaru Małopolski dokonali zestawienia J. Żurowski²⁶ oraz Z. Durczewski²⁷, dla dorzecza górnego Dniestru K. Żurowski²⁸, który obok elementów pochodzenia południowego przedstawił także skarby z siekierkami łużyckimi. Siekierki takie znaleziono ponadto na Ukrainie²⁹. Warto w tym miejscu nadmienić, że ostatnio literatura dotycząca tego zagadnienia powiększyła się o kilka ważnych pozycji. Dla Wielkopolski zestawienia skarbow z IV i V EB dokonał W. Szafrąński³⁰, ponadto do rejestru znalezisk doszedł nowy ważny skarb z Goplanowa, pow. Aleksandrów Kujawski³¹. Dla zagadnień metalurgii w kulturze łużyckiej istotne są uwagi J. Kostrzewskiego³².

W okazie wyobrażonym na ryc. 20, 4 (s. 99) autor mylnie dopatruje się siekierki z Januszewa, pow. Środa³³; właściwa siekierka publikowana jest przez T. Wagę³⁴. Ponadto chronologia tego okazu (s. 77, 80, 99, ryc. 20, 4) oraz siekierki z Kotowa, pow. Nowy Tomyśl (s. 77, 80, 95, ryc. 14, 1), została określona na V EB, podczas gdy w rzeczywistości pochodzą one z IV EB. Autor w małym stopniu zwraca uwagę na fakt znajdowania w skarbach złomu i surowca brązowego, ułatwiającego określenie miejsc produkcji omawianych siekierek brązowych.

Mimo poruszonych zastrzeżeń praca Sprockhoffa ma poważne znaczenie dla archeologów, zajmujących się badaniem kultury łużyckiej. Waga jej polega przede wszystkim na usystematyzowaniu dotąd znanego materiału oraz na ujawnieniu materiałów z terenów zachodniego zasięgu tej kultury, często niedostępnych dla polskich archeologów. Praca ta wypełnia lukę w znajomości zagadnienia siekierek

²⁶ J. Żurowski, *Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne“, t. 4: 1929, s. 1—112 oraz tablice.

²⁷ Z. Durczewski, *Grupa górnoślasko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. 1, Kraków 1938—1946, s. 113, 130—132; cz. 2, Kraków 1948, tabl. CIV 16—18 (skarb z Biskupic).

²⁸ K. Żurowski, *Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru*, „Przegląd Archeologiczny“, t. 8: 1949 z. 2, s. 155 i n. (zwłaszcza 178—181).

²⁹ T. Sulimirski, *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, „Wiadomości Archeologiczne“, t. 14: 1936, s. 40—54 i tabl. XI; XIII 1.

³⁰ W. Szafrąński, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław 1955, s. 101—112, 129—256 i tabl. III—LI; por. tenże, *Z badań nad epoką patriarchalnej wspólnoty pierwotnej*, „Wiad. Archeol.“, t. 20: 1954 z. 2, s. 107 i n.

³¹ Por. przyp. 20.

³² J. Kostrzewski, *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaza*, „Przegl. Archeol.“, t. 9: 1951—1952 z. 2—3, s. 177—213; tenże, *Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce*, „Slavia Antiqua“, t. 4: 1953, s. 22—70.

³³ Zob. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 104, przyp. 489 i s. 256 nr 98.

³⁴ T. Waga, *Nie opisane skarby brązowe z Wielkopolski*, „Przegl. Archeol.“, t. 4: 1928—1932, s. 244, ryc. 4, 3.

